

QO'G'AY QISHLOG'I SHEVASINING FONETIK XUSUSIYATLARI PHONETIC CHARACTERISTICS OF THE DIALECT OF KOGAY VILLAGE

Kobuljonova Gulbahor

filologiya fanlari bo'yicha falsafa fanlari doktori (PhD), dotsent

Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi

Andijon davlat universiteti

gulbahorkobuljanova-1958@gmail.com

+99891-168-40-17

Turdiyeva Ma'mura Hasanboy qizi,

Andijon davlat universiteti magistri

turdiyevamamura18@gmail.com

+99897-000-18-97

Annotatsiya: maqolada Namangan viloyati Uchqo'rg'on tumani Qo'g'ay qishlog'ida yashovchi aholi shevasining fonetik xususiyatlari haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: til, sheva, dialekt, lahja, o'zbek tili, fonetik xususiyatlari, leksik xususiyatlar.

Annotation: the article talks about the phonetic features of the dialect of the population living in the village of Kogay, Uchkurgan district, Namangan region.

Key words: language, dialect, dialect, dialect, Uzbek language, phonetic features, lexical features

Xalqimizning ko'p asrlik madaniy, ilmiy-ma'rifiy va badiiy tafakkuri, intellektual salohiyatining yorqin va bebaho mahsuli bo'lgan o'zbek tili jahondagi boy va qadimiy tillardan biridir. Bugun O'zbekistonimiz "Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari" degan bosh tamoyil asosida taraqqiyotning yangi, yanada yuksak bosqichiga ko'tarilmoqda. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar jarayonida davlat tilining hayotimizdagi o'rni va nufuzi tobora oshib bormoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni o'zbek tiliga bo'lgan e'tiborni yanada kuchaytirdi [1]. Davlat tili haqidagi bir necha qaror va farmonlar o'z ona tilimizning dunyo miqyosidagi mavqeinibir necha yuqori pog'onalariga olib chiqdi desak mubolag'a bo'lmaydi. Bugungi kunga kelib, dunyodagi barcha tillarning asosiy ustuni hisoblangan, tilni boyitib boruvchi eng asosiy ichki manba bo'lib xizmat qiluvchi shevalarga bo'lgan e'tibor sezilarli darajada kuchaydi.

Bizning tilimiz qadimdan shevalarga, lahjalarga boyligi bilan ham boshqa tillardan alohida ajralib turadi. Har bir sheva o'zining fonetik, leksik, morfologik kabi

grammatik xususiyatlariga ega. Mana shu xususiyatlar tufayli shevalar bir-biridan farq qilib turadi. Bizning Namangan viloyati shevasi ham mana shunday farqlanishlar bilan, ayniqsa, fonetik va morfologik jihatdan boshqa viloyatlar shevasidan keskin farq qiladi. Uchqo'rg'on tumani ham bir necha qishloqlarga bo'lgan. Mana shu qishloqlarning ayrimlari morfologik nuqtayi nazaridan farq qiladi. Masalan, hozirgi zamon -yapti qo'shimchasining shevadagi variantlari quyidagicha:

Namangan shahar shevasida hozirgi zamon -yapti qo'shimchasi -(l)utti tarzida talaffuz qilinadi. Keluttʻ(kelyapti), qiluttʻ(qilyapti) gapiruttʻ(gapiryapti), yozuttʻ(yozyapti) eshituttʻ(eshityapti) kabi

Uchqo'rg'on tumanining Qo'g'ay qishlog'i markazi va qishloqning 2-bo'lim hududlarida esa hozirgi zamon -yapti qo'shimchasi hozirgi zamon qo'shimchalarining qo'llanilishida katta farq bor. Qishloqning markazi va ko'p joylarida (-yotgan, -ayotgan) qo'shimchalari (-yatkan, -yapkan) tarzida talaffuz qilinadi:

Uxlayapkandim(uxlayotgandim) ketyatkandim(ketayotgandim) aytyapkandim(aytayotganim) o'qiyapkandim(o'qiyotgandim)

Qo'g'ay qishlog'ining ikkinchi bo'lim hududlarida esa hozirgi zamon qo'shimchalari esa, umuman, boshqacha talaffuz qilinadi. Ya'ni (-vetʻ) tarzida talaffuz qilinadi:

Yugurvetʻ(yuguryapti) maqtevetʻ(maqtayapti) ko'rvetʻ(ko'ryapti) bo'vetʻ(bo'lyapti)

Shu bilan birgalikda hudud aholisi shevasida metateza hodisasi ham alohida e'tiborga loyiqdir. Metateza so'z tarkibidagi, asosan, tovushlarning, ba'zan bo'g'inlarning o'rin almashinish hodisasidir. M. Mirtojiyev to'g'ri ta'kidlaganidek, o'zbek tilida so'z bo'g'inlarining o'rin almashinuvi, ya'ni bo'g'in metatezasi uchramaydi[2]. Tilshunoslarning e'tirof etishicha, metateza qadimiy fonetik hodisa bo'lib, boshqa tillar kabi turkiy tillarning ilk taraqqiyot bosqichlarida, jumladan, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida ham kuzatiladi[3]. O'zbek tilining tarixiy taraqqiyoti davomida metatezaga uchragan bir qancha so'zlar +hozirda adabiy me'yorga aylangan. Masalan, turpoq~tuproq, to'rg'amoq ~ to'g'ramoq, avhol ~ ahvol, yog'mir ~ yomg'ir, qufl ~ qulf, o'grat ~ o'rgat, surpa ~ supra kabi. Qo'g'ay shevalarida metatezaning ikki turi kuzatiladi: 1) yondosh (kontakt) metateza; 2) masofali (distant) metateza. Yondosh metateza so'zdagi yonma-yon tovushlarning o'rin almashinuvi. Masalan, [tag'mə] ~ tamg'a, [yʌlg'ə] ~ yig'la, [o'shqaydʌ] ~ o'xshaydi, [aynələy] ~ aylanay, [avərə] ~ arava kabi. Qo'g'ay shevalarida yondosh metatezaning quyidagi ko'rinishlari uchraydi: g'r~rg': [to'rg'ə]~to'g'ra, [ʁg'rt]~irg'it (otmoq, otib yubormoq), [ʔj'g'rən]~ ijirg'anmoq; hv~vh: [əvhəl] ~ ahvol; pr~rp: [tyrpəq]~ tuproq, [kʁprʁ]~kirpi (tipratikan), [surpə]~supra; ry~yr: [dəyrə]~daryo, [məyrəm] ~ Maryam (qiz bola ismi), [dət-pəyrət]~dod-faryod, vr~rv: [ərvʌz] ~ avroz, [ərvə-əstər] ~ avra-astar, [əvrəh] ~ arvoh, [sərvʌ] ~ Savri (qiz bola ismi); rg~gr:

[o'gr̩ləy]~o'rgilay; lz~zl: [myzləm]~mulzam; rs~sr: [tesrəyp]~tersayib (tersaymoq); zy~yz: [təyziq]~tazyiq; zr~rz: [ərzəyɪl]~azroil; (d>)th~ht: [əhtəm]~Adham; ns~sn: [esnəm qətti]~ensam qotdi (ensasi qotmoq); br~r(b>)v: [terbət//tervət]~tebrat (belanchak tebratmoq); o'zlashmalarda: ly(n>)~yl: [nəchəylək]~rus. nachalnik kabi. Tahlillardan ko'rinadiki, o'zbek adabiy tili va boshqa shevalarga xos [to'rg'ə]~to'g'ra, [tyrpəq]~tuproq, [dəyrə]~daryo kabi ko'rinishdagi yondosh metateza mazkur shevada ko'p kuzatiladi. Masofali (distant) metateza so'zdagi yondosh bo'lmagan, bir-biridan uzoqroq bo'lgan tovushlarning o'rin almashinuvi. Masalan, [pəyqəp]~paypoq, [əvərə]~arava, [nələti]~la'nati. Qo'g'ay shevalarida yondosh bo'lmagan masofali metatezaning ayrim ko'rinishlarini quyidagi undosh tovushlar doirasida kuzatiladi: b~l~m(>b)-n: [mənən]~bilan; r~v~r-v: [əvərə]~arava; t-p~p-t: [pitillədi]~tipirladi; t-q~q-t: [qitillədi]~tiqirladi; s-q~q-s: [qisiq]~siqiq; m-g'~g'-m: [g'ijimlə]~mijg'ila, l-n~n-l: [nələtɪ]~la'nati, [əynələy]~aylanay; r-l~l-r: [təlg'ir]~targ'il (targ'il sigir); r-y~y-r: [qiyg'ɪr//qirg'əy]~qirg'iy; dj-z~z-dj: [məzəj]~mijoz kabi.

Sh. Shoabdurahmonov o'zbek adabiy tilida ham ayrim so'zlar tarixiy aslidek emas, metatezik holatda (o'g~o'gran~o'rgan, yog'~yog'moq~yomg'ir kabi) ekanligini, o'zbek tili shevalarida metateza hodisasi asosan sonor tovushlar orqali yuz berishini ta'kidlaydi[4]. Biroq Qo'g'ay shevalarida sonor bo'lmagan undoshlar doirasida ham metateza kuzatiladi: [təyziq]/tazyiq, [əv w]/afv, [qisiq]/siqiq, [əhtəm]/Adham, [m'zəj]/mijoz kabi. Janubi-g'arbiy Namangan shevalariga xos metateza hodisasini tarixiy-etimologik manbasiga ko'ra qaysi qatlam leksikasida yuz berishini quyidagicha guruhlash mumkin:

1) o'z qatlam leksikasi doirasidagi metateza: [qiyg'ɪr//qiyg'əy]~qirg'iy, [əynələy]~aylanay, [təlg'ir]~targ'il, [qisiq]~siqiq, [pitillədi]~tipirladi; [qitillədi]~tiqirladi, [g'ijimlə]~mijg'ila, [r'jig'ən]~ijirg'anmoq;

2) o'zlashma qatlam leksikasi doirasidagi metateza:

a) forsha-tojikcha o'zlashma so'zlarda: [dət-pəyrət]~dod- faryod, [pəryəv]~payrov, [əzrəndə]~arzanda, [ərvə-əstər]~avra- astar, [dəyrə]~daryo kabi;

b) arabcha o'zlashma so'zlarda: [əvhəl]~ahvol, [təyziq]~tazyiq, [əvw]~afv, [əhtəm]~Adham, [m'zəj]~mijoz, [nələt']~la'nati, [ərzəy'l]~azroil, [myzləm]~mulzam, [əvrəh]~arvoh, [sərv']~Savrixon kabi;

v) rus va u vositasida boshqa tillardan o'zlashgan so'zlarda: [nəchəyl'k]~nachalnik, [təl'rkə]~tarelka.

Qo'g'ay shevalariga xos metateza hodisasi tahlili shuni ko'rsatadiki, mazkur hodisa tildagi va unga o'zlashgan so'zlar talaffuzining soddalashuvi, shevaning ichki fonetik-fonologik va orfoepik qonuniyati me'yorlariga moslashuvi asosida yuzaga keladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Bizga ma'lumki, xalq tarixining tadrijiy taraqqiyoti uning tiliga ham ta'sir etadi. Chunki tildagi o'zgarish va rivojlanishlar

xalqning tarixi, turmush tarzi, urf-odat va marosimlari, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga aloqador bo'ladi. Jamiyat taraqqiyoti – undagi o'zgarishlar dastavval, til boyligining eng asosiy, eng mukammal va eng harakatchan qismi bo'lgan so'zlarda qayd etiladi. Ma'lumki, har bir xalq tilining o'z lug'at boyligi – so'z xazinasini bor. Tilning lug'at tarkibi esa xalqning tarixiy taraqqiyotiga bog'liq holda o'zgarib, boyib boradi. Ba'zi bir eskirgan so'zlar nutqiy muomaladan chiqib ketadi, yangi so'zlarning yasalihi va kirib kelishi bilan til muttasil boyiydi. Mavjud so'zlarning ma'nolari o'zgaradi, tobora kengaytiriladi va to'ldiriladi. Ammo tilning asosiy lug'at jamg'armasi esa lug'at tizimining negizi sifatida asrlar bo'yi saqlanadi.